

РОЗДІЛ ІХ ГЕНДЕРНІ СТУДІЇ

УДК 267-055.2-052 «18/19»

О.О. Драч
(м. Черкаси)

СОЦІАЛЬНИЙ ПОРТРЕТ СЛУХАЧОК ВИЩИХ ЖІНОЧИХ КУРСІВ (друга половина XIX – початок XX ст.)

Стаття присвячена актуальній проблемі переосмислення витоків і суспільної практики вищої жіночої освіти в Російській імперії, частиною якої були і дев'ять українських губерній.

Стаття посвячена актуальній проблемі переосмислення истоков и общественной практики высшего женского образования в Российской империи, в состав которой входило и девять украинских губерний.

Article is devoted to the urgent problem of rethinking the origins and social practices of higher education for women in Russia Empire, which was made and nine Ukrainian provinces.

Надзвичайно стрімке зростання ролі жінки в соціумі, урізноманітнення сфер її діяльності, можливостей реалізації та зростання відповідальності, що покладається на неї суспільством, спонукає до вивчення історичних традицій і практики розв'язання дамських проблем у минулому. Реформування всіх сфер суспільного життя в сучасній Українській державі потребує не лише запозичення найкращої світової практики, а й уважного вивчення національних досягнень, звернення до визначних надбань власного минулого досвіду, критично переосмислюючи його та акумулюючи до безцінної скарбниці народної мудрості й пам'яті. Актуальним у цьому контексті стає переосмислення витоків і суспільної практики вищої жіночої освіти в Російській імперії, частиною якої були і дев'ять українських губерній.

Тема історії жінок та їх освіти ретельно почала актуалізуватися на пострадянському просторі на початку 1990-х рр. Серед новинок визначаються монографії зарубіжних учених – американського Р.Стайса, що визнана класикою теми жіночого руху, й німецької дослідниці Б.Пієтров-Еннкер, котра доповнює цікавими методологічними підходами галерею російських «емансипе»¹. Втім, найактивніше проблеми жіночої освіти імперської доби розробляються сучасними російськими науковцями, що підтверджує низка їх ґрунтовних і цікавих праць². Серед них слід виділити ґрунтовну монографію двох московських дослідниць В.Пономарьової та Л.Хорошилової, які вивчення жіночої освіти й виховання пов'язали з аналізом змін жіночого типу у російському соціумі³. В Україні так само спостерігається зростання інтересу до питань історії жінок, їх освіти й виховання, що засвідчує низка публікацій у провідних часописах⁴. Побачило світ і ґрунтовне дослідження «Українки в історії»⁵. Вчені розширюють на-

прямки наукового пошуку, активно вивчають роль громадськості у культурно-просвітницькому русі, втім переважно на регіональному рівні. Отже, незважаючи на наявність літератури з проблеми, на даний час в Україні відсутні ґрунтовні дослідження із питань вищої жіночої освіти в Російській імперії, складовою котрої була Наддніпрянина.

Метою даної статті є вивчення соціальних характеристик, самовідчуття, життєвих проблем та перспектив дівочої молоді, котра навчалася на вищих жіночих курсах (далі ВЖК) у Російській імперії, частиною якої були й дев'ять українських губерній, у другій половині XIX – на початку XX ст.

Довготермінова модернізаційна стратегія, започаткована Великими реформами, що ґрунтувалася в Російській імперії на звільненні селян і підвищенні освіти населення, була орієнтована на досягнення рівня провідних європейських держав. Найпершими заходами стали відміна монополії держави в освітній сфері та організація жіночої всестанової середньої школи. Без сумніву, наявність розгалуженої доступної мережі середніх навчальних закладів у Російській імперії стала одним із серйозних чинників прагнень дівчат до знань. Хто вона, молода дівчина, котра понад усе прагнула отримати освіту на ВЖК, що діяли з 1870-х рр. у Москві, Казані, Києві й Санкт-Петербурзі, а з початку XX ст. в усіх університетських містах?

Першою характеристикою, яку фіксували дівчата у заявах про вступ на курси, це – власне соціальне походження, тобто становище батька в суспільстві. Якщо взяти найбільш вивчені та авторитетні у науковому аспекті Санкт-Петербурзькі ВЖК, то протягом 25-річчя діяльності склад їхніх курсисток істотно не змінювався: до 60% становили доньки дворян, чиновників або осіб вільних професій⁶. Більш докладно репрезентує соціально-професійний поділ родин курсисток анкетування 1909 р., за даними якого доньки представників вільних професій становили 24,4%, чиновників діючих чи у відставці – 23,4%, власників різних форм власності – 29,7%, духовенства – 5,6%, найманих службовців – 7%, народних мас не досягали й 5%⁷. Як видно, давати вищу освіту дівчатам на початку XX ст. вважали за потрібне родини, добробут яких безпосередньо ґрунтувався на ступені освіченості глави сім'ї, найперше посадовців, інтелігенції, доньки котрих формували склад більш як половини столичних курсисток. Не залишалися осторонь і підприємливі власники капіталів: дівоча юнь з цих родин становила майже третину петербурзьких курсисток. Столичні курси як єдині, що не призупинили діяльності з 1889 р., традиційно приваблювали найенергійніших дівчат з усієї імперії – провінціалки на них завжди становили домінуючий елемент – до 70%. Більшість курсисток (близько 96%) – це дівчата православного сповідання, чого влада досягла запровадивши обмежувальні санкції в столицях щодо єврейок – до 3% контингенту останніх⁸.

Дівчина, бажаючи отримати вищу освіту, що у повсякденні означало стати слухачкою курсів, повинна була мати свідоцтво про закінчення середньої школи. Вже перші роки роботи новостворених ВЖК (1876–1878 рр.) продемонстрували, що саме випускниці жіночих гімназій формували основний контингент курсисток: 63,8% – серед студенток Казанських курсів, 75% – Санкт-Петербурзьких та 77,5% – Київських⁹. За спогадами слухачки першої когорти, багато першокурсниць після відкриття омріяних ВЖК не являли собою нічого в сенсі реальних змістовних знань, оскільки жіночі середні школи навчання випускниць не узгоджували з рівнем відповідних вимог вищих

закладів, а тому багато курсисток не мали необхідної підготовки¹⁰. На цей факт вказувалося зокрема на засіданні педагогічної ради Київських ВЖК 11 жовтня 1879 р.: «Слухачки при вступі на курси неоднаково підготовлені, гімназійний курс математики і фізики недостатній, майже весь перший рік використовується на підготовчі заняття, а тому протягом двох років складно подати матеріал вище гімназійного курсу»¹¹. Ця ситуація спонукала не тільки до подовження терміну навчання на ВЖК із двох до чотирьох років, а й за наполяганням громадськості до розширення та вдосконалення відповідних програм жіночої середньої школи. На початку XX ст. освітній ценз дівчат, котрі вступали на курси не змінився. Це традиційно випускниці гімназій Міністерства народної освіти – 75,2% і відомства імператриці Марії – 17,4%¹². Випускниці дівочих інститутів становили лише 4,1%, а спархіяльних училищ – 1,2%. Малий відсоток інституток, які за умовами конкурсу прирівнювалися до маріінок, засвідчував інші життєві стратегії, не пов'язані з набуттям вищої освіти цим контингентом дівчат. Проте тепер, щоб стати слухачкою в умовах обмеженого Міністерством народної освіти комплексу першокурсниць та постійно зростаючого числа бажаючих навчатися на ВЖК, слід було мати золоту чи срібну медаль із середньої школи, а в іншому разі декілька років чекати на вступ за конкурсом атестатів.

Весь час до вступу на курси молоді дівчата жили тільки мрією про щасливе майбутнє, коли вони будуть відвідувати лекції й «читати гарні книжки». Навчання на ВЖК останні розглядали як період дівочої свободи, коли вони одержать знову діяти самостійно. В ідеальних фарбах змальовувався той щасливий куточок у столиці, де навколо тільки інтелігентні люди, втілення чесності та розуму, і у всіх одне бажання – приносити користь суспільству. Саме це надихало боротися з перешкодами на шляху до своєї мрії. Домашні сльози, прохання батьків нелегко давалися дівчатам, але майбутні курсистки втішали себе думкою, що для рідних буде краще, якщо вони отримають вищу освіту і можливість у подальшому стати кориснішим членом сім'ї. Додатковими імпульсами до власного шляху в житті ставала й незгода молоді з домостроївськими порядками у родині та усвідомлення цінності власного «Я»¹³. Всі ці штрихи зі спогадів студенток дають уявлення про тернистість шляху до вищої освіти, особливо в 1880-х рр., коли прийом на всі ВЖК був припинений «до переробки статуту» і тільки старші слухачки продовжували відвідувати лекції. Бути прийнятою у той час на курси потребувало надзвичайних зусиль, напруженої боротьби з батьками й громадською думкою. Про курсисток поширювалися мерзотні плітки, до вступу на ВЖК створювали всі можливі перешкоди¹⁴. Якщо батьки не погоджувалися відпустити доньку, то єдиним засобом ставав фіктивний шлюб, що використовували дівчата, котрі прагнули знань. Одночасно, це є підтвердженням формування генерації жіночої молоді, що керувалася новими ціннісними орієнтирами та життєвими ідеалами, шукала власний шлях у непростий час суспільних і ринкових трансформацій, де новим каналом соціальної реалізації ставало отримання вищої освіти, й готова була до рішучих кроків задля їх досягнення.

Вища жіноча освіта була в Російській імперії приватною справою. Державне фінансування відсутнє, не існувало і жодних субсидій від влади. Дівчина, яка приїздила на навчання, мала сплачувати 50 руб на рік за слухання лекцій, окрім цього самостійно подбати про власне житло та харчування. Життя у великому місті потребувало зна-

чних коштів, котрі провінціалки навіть не могли передбачити. До того ж пореформеною повсякденністю ставала часта зміна родинних і матеріальних обставин, навіть у гарно забезпечених сім'ях – хвороба, смерть, банкрутство, розлучення часто вносили корективи у сімейний добробут. Фактом ставав суворий режим економії молодими жінками, що отримували вищу освіту. Умови життя перших студенток ВЖК, що не розкошували й звикали не зважати на зовнішні обставини життя, накладали на останніх своєрідний відбиток, частково ізолюючи їх від суспільства. Простота слухачок в одязі (темного кольору плаття без прикрас), що в умовах збереження становості суспільства ще залишався критерієм ідентифікації, ставала сигналом для пересічного мешканця до ототожнення курсисток із нігілістками, які «позбавлені жіночої грації, ... одягнені брудно та без смаку, ... часто носять окуляри, стрижуть голови»¹⁵. Це лякало батьків, викликало обурення і недовіру старшого покоління, котрому було притаманне світосприйняття традиційного суспільства, підтримувало упередження проти жіночої освіти, саме у ній вбачало корінь усіх бід дівочої юні й, як наслідок, часто перешкоджало працевлаштуванню випускниць ВЖК через побоювання турботливих матерів «дурних манер» курсисток.

Знадобилися десятки років наполегливої праці публіцистів та передової преси на захист ідеї вищої жіночої освіти, гучні реальні досягнення перших студенток у науковій і професійній сферах, неослабне прагнення до вищих знань наступних поколінь випускниць жіночих гімназій задля розвіювання образу дівчини-курсистиці як «синьої панчохи», що втратила жіночість, порушує традиційні моральні приписи й не вміє поводитися в пристойному товаристві. Не останню роль відіграли тут і зовнішні фактори. Успадкувавши від попередниць прагнення до свободи, самостійності та бажання працювати, дівчатам кінця XIX ст. вдалося повернути попередній жіночий стандарт у зовнішності. «Така ж публіка як на концертах, публічних лекціях, одягнена, хто бідніше, хто багатше, але всі з зачісками, окремі навіть у шляпах і рукавичках»¹⁶. Сам зовнішній образ студентки з роками став більш звичним для громадськості й уже не дратував, як раніше. Матері, котра побоювалася відпускати доньку на Московські курси, близькі вказували, що «ВЖК відвідують дівчата з гарних родин, там навчаються, а не займаються політикою»¹⁷. Фігура курсистиці поступово ставала типовою для мешканців великих міст, котрі навіть почали за зовнішністю дівчат визначати, де саме вони навчалися.

Заради чого та чому дівоча юнь йшла на ВЖК, обираючи певний факультет? Як засвідчило опитування 1909 р. на Санкт-Петербурзьких ВЖК, 47,2% слухачок основним мотивом визначили науковий інтерес, 10,2% – професійний інтерес, а 36,1% дівчат – обидва ці мотиви¹⁸. Як відзначали організатори анкетування, багато студенток доволі неохоче вказали на заробіток як мету вступу на курси. Насправді ж роль останнього як мотиву отримання вищої освіти була значною.

Що, власне, слід розуміти під «науковим інтересом», котрий вабив дівчат на ВЖК? З аналізу відповідей столичних курсисток стає зрозумілим, що багатьох приваблював не інтерес до певної сфери наукового знання, а загальне прагнення до самоосвіти, до розвитку наукового світогляду. «Вступила з потреби знайти себе», «з'ясувати сенс життя», «розширити розумовий горизонт» – цей мотив повторюється в різних варіаціях у відповідях курсисток¹⁹. Для багатьох дівчат з забезпечених куль-

турних родин ВЖК ставали природним, логічним продовженням освіти після гімназії: «Пішла на курси Гер'є, що тільки відкрилися в Москві, оскільки думала, що вища освіта завжди стане у нагоді»²⁰. Більшість дівчат саме там насолоджувалася відчуттям «дорослого життя», самостійності, тим, що відвідували курси без супроводу старших. Іншими словами, навчання останніх для частини слухачок обумовлювалося не матеріальною необхідністю, не гарячим бажанням отримати вищу освіту, а стало стандартною моделлю поведінки всіх культурних дівчат. Додається і причина, нав'язана подіями 1905–1906 рр., оскільки частина студенток на курсах шукала «найкращої підготовки до громадської діяльності»²¹. Втім, мотив служіння загальнонародному благу став провідним серед молоді ще у період Великих реформ, а жадоба «бути корисним суспільству», «діяльності на користь народу» формувалася ще в старших класах жіночих гімназій. Отже, не спеціальний інтерес до якої-небудь певної науки, а загальне прагнення до розвитку світогляду, до громадської діяльності приваблювало на курси багатьох із слухачок.

Достатньо важливими є дані про час, що минув у дівчат між закінченням середньої школи й вступом на ВЖК. Як виявилось, відразу після нього на столичні курси вступило всього 39,2% їх²². Понад 35,9% прийшли на останні через рік чи два; 16,8% – через 3–5; а 8,1% – через 6–7 та більше років. Ілюструють цю тенденцію і факти біографії слухачки Київських ВЖК Х.Ронінсон 1893 р. народження, котра закінчила Вітебську жіночу гімназію, в 1910 р. вступила до 8-го додаткового класу для вивчення російської мови й математики, 1911 р. «присвятила самоосвіті та знайомству з оточуючим життям» і тільки в 1912 р. вступила на медичне відділення ВЖК у Києві²³. «Закінчую гімназію й не знаю, куди себе подіти. Рік пробуду де-небудь, а потім щось вирішу», – зафіксувала на початку XX ст. в щоденнику харківська гімназистка М.Вишневіська²⁴. Отже, у багатьох дівчат викликало прагнення до вищої освіти знайомство із життям та його вимогами. Це підтверджується й опитуванням московських гімназисток старших класів. Для багатьох із них питання про майбутню діяльність після закінчення середнього закладу ще неповністю було з'ясоване, оскільки приблизно 1/3 дівчат не могли на нього складно відповісти²⁵. Дослідження виявило, що вища освіта для немалої кількості школярок продовжувала залишатися недоступною розкішшю, а окремі із них не усвідомлювали потреби в ній. Усього про неї мріяли 48 % учениць із двох гімназій²⁶.

Невизначеність життєвих планів випускниць останніх чи неможливість реалізувати задумане відразу після їх закінчення, змушувала дівочу юнь до їх коригування на швидкуруч. Ось як згадувала про це К.Антонович: «Подала прохання в жіночий медичний інститут, проте у відповіді вказали, що приймають тільки із золотою медаллю, я ж мала срібну. А все вже було готове до від'їзду, передусім велике бажання їхати. Поїхала і вступила на природничі курси професора Лесгафта у Санкт-Петербурзі»²⁷.

Втім, окремі учениці усвідомлювали нездійсненність мрій про подальшу освіту через складні матеріальні умови чи на перешкоди, що створюють батьки. Це доводить, що в частини суспільства упередження щодо жіночої освіти ще не зникли. Колишня гімназистка відзначала, що маючи безліч планів та мрій про курси після їх закінчення, через насмішки оточуючих, запевнення, що це дурниці й жінкам освіта не потрібна, змушена була відмовитися від власних планів²⁸. «Мрію бути лікарем, передбачаю пе-

решкоди, втім за характером довго боротися не зможу», – зазначала учениця 8-го класу. Все це призводило до того, що під час вступу на ВЖК відбувався ніби відбір дівчат – найбільш енергійних, здібних, цілеспрямованих, які, дійсно, прагнули до знань та широкої суспільної діяльності.

Певну стримуючу роль відігравав і брак коштів для отримання вищої освіти. Учениця 7-го класу московської гімназії просто відзначила, що коштів у батьків нема²⁹. Тому не дивно, що майже 59,2% курсисток Санкт-Петербурзьких ВЖК після закінчення середньої школи мали певні заробітки³⁰. Переважно це була педагогічна діяльність, оскільки гімназистки мали диплом домашньої вчительки. Значна частина дівчат цієї категорії приїздила на курси із певними заощадженнями, а деяким їх невістачало навіть до їх закінчення. Це окрема категорія осіб: літні трудівниці, колишні вчительки або земські службовці, котрі протягом тривалого часу відмовляли собі в усьому для уможливлення заповідної мрії вступити на ВЖК.

Найбільш болючим питанням значної частини студенток стало питання про засоби існування під час навчання. За результатами дослідження слухачок Санкт-Петербурзьких ВЖК виявляється, що середньомісячний дохід курсистки становив 38 руб³¹. Втім, організатори опитування вважали цю цифру завищеною. Підрахунок даних про найголовніші витрати (квартира, харчування, книжки, розваги) дає цифру близько 27 руб. Якщо ж додати невраховані витрати, то цифра реального доходу курсистки зросте, втім не до 38 крб.

Головне джерело доходів слухачок, природно, формувала родина 87% їх у різних розмірах отримували кошти від рідних. Причому 52,5% слухачок Санкт-Петербурзьких ВЖК жили виключно за рахунок допомоги від родин, 23% – отримували її від сім'ї та з інших джерел³². Ось як влаштувалася після приїзду в столицю колишня уманська гімназистка, слухачка ВЖК Н.Суровцова, котрій батько категорично відмовив у матеріальній підтримці: «Мама обіцяла посилати 50 крб місячно, з яких 20 крб йшло на оплату кімнатки в столиці, 1 крб служниці, 25 крб за харчування, що готувала літня сусідка, отож 4 крб лишалися на лазню, трамваї, театр»³³. Як бачимо, найпершою статтею витрат для всіх приїжджих до великого міста на навчання ставало приміщення. Як не мало могла витрачати бідна курсистка на своє приміщення, на харчі вона витрачала ще менше, оскільки «без квартири не можна обійтися, з напівголодним життям можна мириться». Гострота ситуації з проживанням під час навчання навіяла одній із слухачок думку про доцільність створення в приміщенні курсів притулку шляхом виділення кімнати для тимчасового перебування вкрай бідуючих студенток³⁴. На відновлених курсах ця ідея була реалізована у формі інтернату (гуртожитку) для слухачок.

Витрати дівчат, що навчалися на ВЖК, на харчування склалися з кількох елементів, найголовнішим із котрих був обід. Як виявилось, 12,7% столичних курсисток обідали нерегулярно. Що ж до денного харчування інших слухачок, то для 16,9% дівчат обід обходився менше 14 коп, а для 32,5% – від 15 до 20 коп³⁵. Уся найбідніша група, що сплачувала за обід менше 15 коп., майже повністю їла в курсовій столовій, оскільки «тільки вона завдяки субсидії ВЖК, нічого не заробляючи на обідах, могла дати хоч якийсь обід за таку мізерну суму від 6 до 14 коп». Це відзначається у спогадах: «Буфет на хорах, де можна випити нашвидку чаю, купити якусь булку – все дешево, просте і не дуже смачне»³⁶. Отже, не могли нормально харчуватися 45,6% слу-

хачок Санкт-Петербурзьких ВЖК, котрі взяли участь у дослідженні, оскільки вони витрачали 10 руб на місяць затрат на їжу. Середньомісячні ж витрати на харчування курсисток, за даними анкети, дорівнювали 12 руб 20 коп., чи близько 40 коп. на день³⁷.

Недоїдання та напівголодне існування частини студенток було настільки поширеним і болючим суспільним явищем із перших років діяльності ВЖК, що випускниці пропонували громадськості власні варіанти розв'язання проблеми, акцентуючи на важливості здоров'я майбутніх матерів. Для забезпечення харчування слухачкам вдень (як правило, 40–45 осіб), у котрих не виявиться коштів на обід (25 коп.), надати курсовій столовій цільову субсидію в 270 руб на місяць, (протягом року 2430 руб), які акумулювати шляхом концертів, лотерей тощо³⁸. Ці ідеї й стали основою проекту, втіленого на Санкт-Петербурзьких ВЖК Товариством для надання коштів, що постійно надавало субсидії курсовій столовій. Втім, як бачимо, навіть це не рятувало частину слухачок від хронічного недоїдання в умовах розумового навантаження.

Як виявилось під час дослідження побуту столичних студенток, ступінь забезпеченості їх підвищувався із роками навчання – від молодших курсів до старших. За даними повного обрахування, їх середньомісячний дохід зростав від 36,3 руб на першому курсі до 40,7 руб на четвертому. Курсистки з доходом до 20 руб становили на першому році навчання 5,9%, у той час як на останньому – лише 2,2%. Група з понад середнім доходом (36 – 45 руб на місяць) зростала з 15,1% (1-й курс) до 33,6% (4-й курс). Чисельність найбільш заможних із забезпеченням понад 45 руб підвищувалася з 16,2% (1-й курс) до 27,7% (4-й курс)³⁹. Пояснюються ці дані досить просто: головний шлях переходу слухачок до більш заможної групи – це отримання заробітку. Новоприбулій до великого міста дівчині було складніше обжитися й підшукати підробітки. «Жила перші місяці дуже погано, отримувала з дому 12 руб на місяць, але тепер знайшла постійний заробіток (служба в конторі) на 35 руб і влаштуюсь як слід»⁴⁰. Підтверджується це й зростанням чисельності курсисток, що мали заробітки: на першому курсі їх всього 13,1%, на другому – 23,7%, на третьому – 28%, на четвертому – 26,7% (зниження на останньому курсі обумовлюється необхідністю приділяти першочергову увагу екзаменам.). Із різних видів заробітків на першому місці, як правило, були приватні уроки – 78,2%. Втім, надмірна пропозиція бажаючих давати останні призводила до низької їх оплати. Спогади слухачок прямо вказують на це. Так, Перша світова війна внесла корективи у життєві плани відносно забезпеченої курсистки з України Н.Суровцової: кімната, солдатська їжа та 25 руб щомісячної платні стали пріоритетом в обставинах погіршення фінансового стану родини і спонукали до роботи старшою сестрою у військовому лазареті Української громади в Санкт-Петербурзі, не покидаючи навчання на ВЖК⁴¹. В умовах необхідності заробітку фізичне виснаження як наслідок суміщення відповідальної служби й навчання відкидалося, бо «сестрування було найкращою нагодою заробити, так як приватні уроки давало багато студентів і оплачувалися вони мізерно»⁴².

Не меншу роль відігравав також природний відбір серед слухачок ВЖК шляхом відпадання найменш забезпечених. «Залишилося зовсім мало заощаджень, заробітку знайти не можу, позичила 50 руб, більше зайняти немає де, передбачаю, що скоро буду змушена залишити курси»⁴³. Як спосіб виживання серед курсисток-бестужевок не був рідкістю «практичний соціалізм»: дві студентки брали мешкати до себе у кімнату

вкрай незможну сокурсницю й на гроші двох жили та харчувалися втрех⁴⁴. Ще переконливіші цифри допомоги, котрі курсистки отримували від родин: група тих, що мали з дому понад 35 руб на місяць, зростала з роками навчання – з 23,8% до 39,3%⁴⁵. Припущення, що родини надсилали на старших курсах більше, ніж на молодших, як масове явище не підтверджується, а найбільш вірогідним поясненням є те, що лише більш забезпечені слухачки спроможні були закінчити навчання на ВЖК.

За сімейним станом більшість студенток вищої школи, як правило, були неодруженими дівчатами – 88,3%, із котрих 18% протягом навчання на курсах мешкали разом із родинами⁴⁶. Майже одна десята (9,5%) слухачок створювала власну сім'ю під час навчання. Чоловіками їх ставали студенти (52,1%) чи представники інтелігентних професій (22,2%). Для більшості родин і самих дівчат питання отримання вищої освіти ставало непротим, оскільки термін навчання припадав на традиційний вік закоханості, шлюбу та необхідності створення сім'ї. В російському суспільстві кінця XIX ст. йшла енергійна розробка моделі майбутнього життя «нової» жінки – більш незалежної, освіченої, активної. Так, донька ректора Московської духовної академії, в подальшому дружина П.Мілюкова, першим кроком до власного майбутнього визначила вищу освіту, задля чого порвала з родиною, жила на самостійно зароблені кошти та менше всього була схильна думати про одруження, побоюючись втратити самостійність⁴⁷. Підтверджують дівочі вагання між традиційною роллю дружини і матері й ідеалом незалежної жінки міркування слухачки медичного інституту К.Антонович: «Чи треба обов'язково виходити заміж і зв'язати своє життя, чи можна бути зовсім вільною, вчитись, жити, як хочеш, працювати для країни»⁴⁸.

Дівчата, переважній більшості із котрих вступ на курси дався непросто, протягом чотирьох років сумлінно навчалися, витримували всі складності життя у великому місті, сподіваючись на кращі можливості працевлаштування після закінчення ВЖК. Практичні передбачення значного числа курсисток концентрувалися навколо вчителювання як єдиної сфери, широко відкритої для жінки з вищою освітою. Серед слухачок історико-філологічного відділення столичних ВЖК готували себе до вчительської діяльності 69,6%, фізико-математичного – 72,4%⁴⁹. Втім, більшість обов'язково підкреслювала, що це спосіб існування «за необхідністю», за «кусок хліба», а не їх життєвий ідеал. Поряд із цим жіночі наміри до виживання в умовах конкурентного середовища шляхом власної праці паплюжили звинуваченням у роботі «виключно заради куску хліба чи грошей, а не задля власного внутрішнього інтересу»⁵⁰. Втім, ці наклепи спростовують наміри численної категорії дівчат, котрі, дійсно, прагнули вчителювати «в глухомані, у селі», «в пролетарському середовищі», взагалі «у народній школі» та сприймали це не як заробіток чи службу, а як служіння народу. Слід вказати, що такі настрої зафіксовані вже в багатьох гімназисток старших класів, уявлення котрих про майбутню професію тісно пов'язані з альтруїстичною діяльністю на користь інших⁵¹.

Серед мрій про майбутнє у слухачок історико-філологічного відділення Санкт-Петербурзьких ВЖК перше місце (30,4%) посідала наукова діяльність, друге (16,8%) – займала літературна робота, й лише третя позиція (15,4%) включала педагогічну діяльність⁵². Для 38,5% слухачок правничого відділення омріяною залишалася юридична практика. Як з'ясувалося дослідним шляхом, роки навчання на ВЖК майже не вплинули на життєві плани, лише змінили сферу ідеалів. Так, серед опитаних старшокурс-

ниць потяг до артистичної та художньої діяльності майже зникає, водночас суттєво зростає прагнення до вчителювання – з 10,5% до 33,9%; збільшується тяжіння до наукової діяльності – з 12,7% до 23,1%; медичної – з 1,9% до 8,8%; ще суттєвіше до літературної – з 1,2% до 30,3%⁵³.

Отже, найкраща і найдієвіша частина дівочої юні, не задовольняючись обмеженим рівнем середньої школи, бажаючи подальшого самовдосконалення, після ознайомлення з життям невпинно йшла на ВЖК. Виборюючи право на вищу освіту у суперечках із власною родиною, в умовах життєвих складностей великого міста, часто відмовляючи собі у найнеобхіднішому, дівчата, що обрали дорогу знань, понад усе прагнули до соціальної реалізації шляхом подальшої професіоналізації, поєднуючи служіння народу із серйозним науковим інтересом та творчою роботою. В образі курсистки у Російській імперії відбувалося становлення типу нової жінки – самостійної, активної, відповідальної за долю власної родини й країни.

¹ *Стайс Р.* Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930 / Пер. с англ. – Москва, 2004. – 616 с.; *Пиетров-Эннкер Б.* «Новые люди» России: Развитие женского движения от истоков до Октябрьской революции / Пер. с нем. – Москва, 2005. – 444 с.

² *Перова Н.* Смолянки, мариинки, павлушки...бестужевки. Из истории женского образования в Санкт-Петербурге. – Санкт-Петербург, 2007. – 304 с.; *Юкина И.* Русский феминизм как вызов современности. – Санкт-Петербург, 2007. – 544 с.; *Пономарева В.В., Верменко В.А.* Женщины в Русских университетах (вторая половина XIX – начало XX вв.) – Санкт-Петербург, 2004. – 149 с.

³ *Пономарева В.В., Хорошилова Л.Б.* Мир русской женщины: воспитание, образование, судьба. XVIII – начало XX века. – 2-е изд. – Москва, 2008. – 320 с.

⁴ *Сарапулова Э.Г.* Историчний досвід фахової підготовки гувернерів (домашніх наставників і наставниць) у Російській імперії // Педагогіка і психологія. – 2000. – № 3; *Чуткий А.* Професура Університету Св. Володимира і вища жіноча освіта у Києві (друга половина XIX – початок XX ст.) // Историчний журнал. – 2005. – № 5; *Нижник В.В.* Жіноче питання на прикладі вищої освіти у громадсько-політичному житті Російської імперії у другій половині XIX ст. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2005. – № 5; *Петрова З.П.* Создание Харьковскийм медицинским обществом женского медицинского института // Международный медицинский журнал. – 2006. – № 2.

⁵ Українки в історії. – К., 2004. – 328 с.

⁶ *Мижугев П.* Праздник русских женщин // Русская школа. – 1904. – № 5. – С.131.

⁷ *Кауфман А.А.* Русская курсистка в цифрах // Русская мысль. – 1912. – № 6. – С.66.

⁸ *Мижугев П.* Указ. соч.

⁹ *Осокин Н.* Высшие женские курсы в Казани // Женское образование (далі ЖО). – 1878. – № 6–7. – С. 437; *Л-я. С.В.* Высшие женские курсы в Киеве // ЖО. – 1878. – № 9. – С.598; Санкт-Петербургские Высшие женские курсы за 25 лет. 1878 – 1903. Очерки и материалы. – Санкт-Петербург, 1903. – С.252–253.

¹⁰ *Столярова Л.* Студенческая жизнь русской женщины // Русское богатство. – 1885. – № 5–6. – С.475.

¹¹ Державний архів Києва (далі ДАК) – Ф. 244. – Оп. 1. – Ч.1. – Спр. 20. – Арк. 109.

¹² *Кауфман А.А.* Указ. соч. – С.67.

- ¹³ *Леткова Е.П.* Об И.С. Тургеневе. (Из воспоминаний курсистки) // К свету. Научно-литературный сборник / Санкт-Петербург, 1904. – С.459.
- ¹⁴ *Вересаев В.* Воспоминания // Вересаев В. Собр. Соч. в 5 томах. – Москва, 1961. – Т. 5. – С.238.
- ¹⁵ *Паперно И.* Семиотика поведения: Николай Иванович Чернышевский – человек эпохи реализма. – Москва, 1996. – С.18.
- ¹⁶ *Андреева-Бальмонт Е.А.* Воспоминания. – Москва, 1997. – С.174.
- ¹⁷ Там же. – С.229.
- ¹⁸ *Кауфман А.А.* Указ. соч. – С.77.
- ¹⁹ Там же.
- ²⁰ *Андреева-Бальмонт Е.А.* Указ. соч. – С.229.
- ²¹ *Кауфман А.А.* Указ. соч.
- ²² Там же. – С.67.
- ²³ ДАК. – Оп. 15. – Спр. 32 – Арк. 2.
- ²⁴ *Вишневская М.* Дневник Харьковской гимназистки. – Х., 2007. – С.100.
- ²⁵ *Ф.* Идеалы гимназисток // Вестник воспитания. – 1914. – № 8. – С.161.
- ²⁶ Там же. – С.159.
- ²⁷ *Антонович К.* 3 моїх споминів. – Канада, Вінніпег, 1966. – Ч. 2. – С.73.
- ²⁸ *Ф.* Указ. соч.
- ²⁹ Там же.
- ³⁰ *Кауфман А.А.* Указ. соч. – С.67.
- ³¹ Там же. – С.68.
- ³² Там же.
- ³³ *Суровцова Н.* Спогади. – К., 1996. – С.40.
- ³⁴ *Столярова Л.* Указ. соч. – С.474.
- ³⁵ *Кауфман А.А.* Указ. соч. – С.74.
- ³⁶ *Суровцова Н.* Вказ. праця. – С.44.
- ³⁷ *Кауфман А.А.* Указ. соч.
- ³⁸ *Столярова Л.* Указ. соч. – С.495.
- ³⁹ *Кауфман А.А.* Указ. соч. – С.69.
- ⁴⁰ Там же.
- ⁴¹ *Суровцова Н.* Вказ. праця. – С.48.
- ⁴² Там само. – С.49.
- ⁴³ *Кауфман А.А.* Указ. соч.
- ⁴⁴ *Суровцова Н.* Вказ. праця. – С.53.
- ⁴⁵ *Кауфман А.А.* Указ. соч.
- ⁴⁶ Там же. – С.67,68.
- ⁴⁷ *Милюков П.Н.* Воспоминания (1859–1917). – Москва, 1990. – Т. 1. – С.100–101.
- ⁴⁸ *Антонович К.* 3 моїх споминів. – Канада, Вінніпег, 1966. – Ч. 3. – С.103.
- ⁴⁹ *Кауфман А.А.* Указ. соч. – С.91.
- ⁵⁰ Из жизни и литературы: Мрачная характеристика // ЖО. – 1885. – № 6–7. – С.500.
- ⁵¹ *Ф.* Указ. соч. – С.170.
- ⁵² *Кауфман А.А.* Указ. соч. – С.92.
- ⁵³ Там же.